

Јарослав Валерјанович Вишњаков

доктор историјских наука

Професор Катедре за светску и националну историју

Московског државног института за међународне односе

ДУНАВСКА СТРАТЕГИЈА ПЕТЕРБУРГА И РУСКО-СРПСКИ ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ КРАЈЕМ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Резиме

„Дунав је погодан пут за испољавање политичких утицаја. Овакву улогу ове међународне реке признају владе свих суседних земаља (...)”, – стоји у уверењу Министарства финансија Руског царства о оснивању Руског дунавског бродарства 1902. године.

Чланак се бави Дунавском стратегијом Санкт Петербурга и руско-српским економским односима с краја 19. и почетка 20. века.

Кључне речи: *петербуришка стратегија, Дунав, геополитика, српско-руски односи.*

Млада српска држава је после 1878. године постала предмет распрострањеног ривалства великих сила, укључујући и Русију, за политички утицај на Балкану. Анализа стратешких интереса Русије у региону, у контексту општих разлога за трансформацију Балкана у „буре барута Европе”, предмет је озбиљног проучавања, како руских, тако и страних истраживача.¹ Међутим, економски

¹ Навешћемо још неколико радова: В «пороховом погребѣ Европы» 1878-1914. М., 2003. – 536 с.; Виноградов К.Б. Боснийский кризис 1908-1909 гг. Пролог Первой мировой войны. Л., 1964 – 160 с.; Данченко С.И. Развитие сербской государственности и Россия. 1878-1903.

фактор је одиграо значајну улогу у спровођењу глобалне политичке стратегије. Продор Руске империје на тржиште Србије и других балканских земаља постао је важан део спровођења њене глобалне политике у региону.

Наравно, реализација ових планова била је немогућа без развоја руске пловидбе Дунавом. Осим тога, значајно повећање производње нафте у нафтном региону Бакуа и даљи развој прераде сировина довели су крајем 19. века до значајног повећања извоза нафтних деривата (посебно керозина) преко црноморске луке Батуми. Тако су планови за развој руског дунавског бродарства били уско повезани са поморским теретним саобраћајем између Батумија, Одесе, Измаила, што је омогућило Руској империји да се учврсти на нафтним тржиштима не само балканских земаља, већ и Двојне монархије и Немачке. Године 1897. почела је изградња керозинског тока Баку-Батуми, који је коначно завршен 1907. године. Зато је крај 19. века постао време када су петербуршки владајући кругови посветили озбиљну пажњу пловидби Дунавом, што је постало посебно уочљиво након завршетка рата са Турском 1877-1878. године, када је Русија вратила изгубљене луке Рени и Измаил након Кримског рата на његовом ушћу. „Дунав је погодан пут за испољавање политичких утицаја. Ту улогу ове међународне реке признају владе свих суседних земаља. То је посебно важно за Русију, уз чије учешће су створене читаве државе на Балканском полуострву и њихова политичка егзистенција се и даље одржава”², – говори се у одлуци Министарства финансија Руске империје о оснивању Руског дунавског бродарства 1902. године.

Међутим, нови курс који је после 1878. године водио српски кнез Милан Обреновић није одговарао руским интересима. После пријема у Бечу у септембру 1880. године, коначно је у својој спољној и унутрашњој политици прешао на аустрофилске шине, повезујући судбину земље и династије са подунавском монархијом, подвргавајући српски суверенитет озбиљној сумњи. Дана 24. априла (6. маја) 1881. године потписан је трговачки уговор са Аустроугарском, у чијој коначној верзији је Бечу дато право најповлашћеније нације

М., 1996 – 422 с.; *Шемякин А.Л.* Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868-1891). М., 1998. – 448 с.; *Војводић М.* Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века. Београд, 1988.; *Мумровић А.* Србија у првом светском рату. Београд, 2004.; *Jelavich Barbara.* A century of Russian foreign policy 1814-1914. Philadelphia: Lippincott, 1964.; *Jelavich Barbara* The Habsburgs empire in European affairs, 1814-1918. Chicago: McNally, 1969.

² АВПРИ Ф. Славянский стол. Оп. 495. Д. 8395 Л. 94.

у трговини са Београдом без реципроцитета. Управо је ово стање изазвало оставку либералног кабинета Ј. Ристића. У јуну исте године Милан Обреновић је са бечком владом закључио политичку тајну конвенцију на период од 10 година, по којој се Србија одрекла претензија на Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак. Убрзо је потписана војна конвенција. У фебруару 1882. године, уз подршку Двојне монархије, српски кнез се прогласио за краља. Године 1882. закључен је српско-немачки трговачки уговор. Примајући посланике Скупштине 1884. године, Милан је рекао: „Било је време када је о судбини народа одлучивало само оружје, а напредак народа зависио је само од његовог успеха. Али политички успеси на овом путу довели су нас у позицију у којој се боримо против назадовања, боримо се против доколице, боримо се са азијским остацима”³. А у овој борби против назадовања управо је Аустроугарска постала узор српском монарху. За Санкт Петербург је изникла директна претња потпуног протеривања са Балкана, тим пре што је политички положај Русије у региону знатно закомпликовала бугарска криза 1886. године, која је окончана избором Фердинанда Сакс-Кобуршког, штићеника Аустроугарске и Немачке, на престо у Софији и потпуним прекидом односа између Санкт Петербурга и земље, за чије је ослобођење проливано много руске крви током рата 1877-1878. године.

Опасност да коначно изгуби свој имиџ заштитнице словенског света, а самим тим и утицај на младе балканске државе, погоршана је чињеницом да су након завршетка рата 1877-1878. године Руски владајући кругови рачунали на политички значајну економску експанзију у Србију, пре свега на добијање уносних уговора за изградњу тамошње железнице. Међутим, ови покушаји су пропали. Концесија за изградњу прве српске железнице потписана је 22. јануара (3. фебруара) 1881. године са компанијом „Унион Женерале”, на чијем је челу био Ежен Бонту. Чак 30% акција компаније припадало је аустријској „Лендер” банци. Међутим, његово предузеће је пропало 1882. године, а оснивач компаније је доспео на суд у Паризу. Овај случај је 1882. године долио још више уља на ватру политичке кризе у земљи, јер је чињеница да је Бонту дао велико мито не само истакнутим званичницима земље, већ и самом српском краљу⁴.

³ *Perović I.* Politicka elita I modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti Srpske države// Srbija u modernizacijskim procesima. Beograd, 2018. S.237.

⁴ Види детаљније: *Данченко С.И.* Развитие сербской государственности и Россия. 1878-1903. М., 1996. С. 46-48.

На тај начин, 80-их година 19. века Аустроугарска је заузела око 90% српског тржишта, а трговина са Русијом, упркос стидљивим покушајима да се прошире трговински односи између земаља, практично је изостала. У међувремену, њихов развој могао би да постане не само ефикасна политичка опозиција проаустријском курсу Милана, већ и значајна противтежа општем ширењу Беча у средњем и јужном току Дунава. Није случајно што је 1881. године ступио на снагу „Правилник о хитној робној и путничкој паробродској комуникацији између градова Одесе и Измаила са пристајањима у Килији и Ренију”, а кнез Ј. Ј. Гагарин-Стурца (1846-1905) преузео је на себе обавезу да ове пловидбе обави једним паробродом „Олга”, који му је припадао. Ово предузеће је 1886. године трансформисано у Акционарско друштво Црноморско-дунавског бродарства које је постојало до 1. септембра 1903. године. У летњој пловидби 1887. године руски пароброд „Сокол” први пут је пристао у дунавским водама Србије. „Одушевљени дочек нашем броду у Радујевцу јасно показује колико Срби желе успостављање чврстих трговинских односа са Русијом”, рекао је секретар царске мисије у Београду М. А. Поцио.⁵

Међутим, ова компанија није могла да конкурише моћнијим аустријским, мађарским и румунским компанијама. Тако је, на пример, до 1902. године аустријска бродарска компанија имала око 800 баржи са 156 пароброда. Мађарска бродарска компанија је имала 246 баржи са 43 пароброда. У саставу румунског државног бродарства, отвореног 1898. године, било је 65 баржи и 25 пароброда.⁶

У новембру 1881. године руски предузетник србофил А. Л. Мурањевич је писао изјаву Московском одбору за берзу о предностима успостављања трговинских контаката са Србијом, у којој је, између осталог, навео: „Појачани политички притисак Аустрије на Србију у последње време чини Србе још осетљивијим на ову искључиво аустријску експлоатацију њихове земље. Као последица тога, Срби су све више уверени да ће само трговачка веза са Русијом спасити њихову земљу од потпуног робовања под Аустријом. У Србији предлажу формирање целог друштва, чији чланови намеравају да купе искључиво руске производе чим се појаве на српском тржишту, а однедавно се за то прикупљају

⁵ АВПРИ Ф. 146 – Славянский стол д. 8897. Л. 32.

⁶ АВПРИ. Ф. 146 – Славянский стол Д.9031. Л. 55.

потписи међу утицајним Србима.⁷ Године 1888. руски конзулат у Галату издао је 165 именованих потврда српским трговцима за извоз руске робе у Србију, а 1889. године – 177 комада. Предмет њихове куповине била је риба, које су 1888-1889. године у земљу увезли 50.965 фунти, црвеног кавијара – 194 фунте, харинге – 149 фунти и керозина – 12.905 кутија⁸. Заузврат, према подацима за 1884. годину, из Србије у Русију уопште није било извоза робе, док је исте године у Аустроугарску извезено производа у вредности од 34.457.803 динара; 1891. године српски извоз у Двојну монархију износио је 45.632.752 динара, а у Русију је исте године увезено више него скромних 1.627 динара⁹.

Значај који је руска влада придавала ширењу трговинских односа са Србијом био је у директној вези са узаврелим политичким животом који се одвијао у Београду. „Нови курс” српског краља Милана Обреновића изазвао је дубоку системску кризу у земљи. Тимочки устанак 1883. године, изгубљени рат са Бугарском 1885. довели су у јануару 1889. године до абдикације у корист дванаестогодишњег сина Александра. А сам Милан је напустио земљу. У замену за ово му је исплаћен зајам од 2 милиона франака из средстава руске банке „Волга-Кама”. Генерал С. Грујић формирао је владу радикала, пре него што је, према истраживачу О. В. Пављученку, „постојао прилично тежак спољнополитички задатак: с једне стране постићи побољшање односа са Русијом, а с друге стране, задржати некадашњи наклоњени став ривала Русије на Балкану и заштитнице Обреновића Аустроугарске”.¹⁰ Ипак, долазак на власт радикалног кабинета није могао да не изазове конфронтацију са Бечом, који је јуна 1890. године, под изговором епидемије, забранио увоз српских свиња на своју територију, што је чинило главни део извоза земље. Истина, није дуго трајао и већ је отказан у септембру исте године.¹¹

Интензивирању руске политике допринело је и то што је до 1893. године истекао српско-аустријски трговински уговор.

⁷ Москва-Србија, Белград-Россија. Сборник документов и материалов. Т.3. Общественно-политические и культурные связи 1878-1917. Москва-Белград, 2012. С.128-129.

⁸ АВПРИ Ф. Славянский стол оп. 495. Д. 8901 Л. 10.

⁹ Поповић Н. Трговина између Србије и Русије (19 век) // Руски добовольци у Србији. Тематски зборник радова. Београд, 2022.– 200 с. С.140.

¹⁰ Пављученко О.В. Россия и Сербия: 1888-1903 (дипломатические отношения, общественные связи). Киев, 1987. С. 13.

¹¹ Бечки кабинет је више пута прибегао таквим мерама. После свргавања Обреновића 1903. године, Аустроугарска је покренула царински или „свињски” рат, који је трајао од 1906. до 1911. године и завршио се стварним поразом двостране монархије.

Штавише, улазак добара руске индустрије, пре свега текстила, на српско тржиште могао је постати (противтежа Бечу), не само важна економска полуга за јачање политичких позиција у земљи, већ и да се омогући профитабилан приступ перспективним тржиштима младих балканских држава руској лакој индустрији која се динамично развија. Управо овде, у условима слабог развоја локалног потрошачког тржишта, руска роба је могла да конкурише производима из Аустрије и других европских држава. Тако су абдикацијом Милана са власти створени повољни услови за оформљење трговинског споразума, који је за Русију имао не толико економске колико политичке користи, тим пре што је у фебруару 1891. године владу предводио вођа радикалне партије, задрти русофил који се тријумфално вратио из избеглиштва, Н. Пашић. Још 1890. године, примљен у Петрограду код цара Александра III, поставио је питање склапања српско-руског трговинског уговора. У лето 1891. године млади Александар Обреновић је у његовој пратњи посетио руску престоницу, где је српској делегацији приређен веома пријатељски пријем, а сам Александар Обреновић је одликован Орденом Александра Невског. У Санкт Петербургу се веровало да се одласком Милана ситуација у Србији из корена променила: на престолу је био, додуше, малолетан, али легитимни монарх, а на власти у земљи „српске патриоте” посвећене Русији на челу са „мудрим Пашићем”.¹² Штавише, у покушају да се ослободи од подређености Аустрији, српска влада је још 1889. године преузела контролу над монополом соли и дувана, а потом је 1891. године основано Српско речно бродарство. До почетка 1902. године имало је 42 барже и 8 пароброда.¹³

Малолетни Александар Обреновић је 1. (13.) априла 1893. извршио државни удар, узевши власт у своје руке. Радикали су се, после овог догађаја, накратко вратили на власт, пожурили да потпишу споразум са Руском империјом о трговини и бродарству, који је закључен октобра 1893. године. Из Русије су га потписали изасланик Персиани и специјални руски представник В. И. Тимирјазев¹⁴, а из Србије – министар трговине Р. Милошевић и министар спољних

¹² См. Данченко С.И. Развитие сербской государственности и Россия. 1878-1903. М., 1996. С.268-269.

¹³ АВПРИ. Ф. 146 – Славянский стол. Д. 9031 Л. 55.

¹⁴ Тимирјазев Василиј Иванович (1849-1919) – вршилац дужности тајног саветника, заменик директора Одељења за трговину и мануфактуре, члан Комисије за ревизију заједничке царинске тарифе из 1890. године, члан Савета министра финансија (1894–1898), трговачки агент Министарства финансија.

послова А. Николић. У њему се наводи да Влада Србије „задржава право да наметне државни монопол на продају следећих артикала: петролеја, папирних марамица, запаљивих шибица и алкохола од житарица и меласе”. За економске, а истовремено и политичке интересе Санкт Петербурга, посебно су били важни чланови 9. и 10. уговора, који су говорили да руски и српски бродови „без обзира на порекло и одредиште свог терета, уживају све погодности додељене бродовима најпријатељскије земље и њиховом терету”. Истовремено, поред споразума, у Београду је потписана и важна не само за руске, већ и за српске економске интересе „Декларација о успостављању директне везе између руског и српског бродарства дуж Дунава”, која предвиђа претовар превожене робе на железнице двеју држава по сниженој тарифи.¹⁵ На инсистирање Персијанија, драгоман амбасаде Јуркевич је постављен на место агента Дунавског бродарства, према речима руског изасланика, „више пута је изјављивао да је вешто промовисао развој наших трговинских односа са Србијом, сналазећи се са свим странкама, што је политички важно”.¹⁶ Додатком уговора утврђене су снижене царине на увоз руске усољене рибе, керозина и чаја у Србију. Руска влада је заузврат увела повлашћену тарифу на увоз српске суве шљиве. У марту 1894. године, по питању успостављања конкретне сарадње, одржан је у Одеси конгрес представника руских и српских железница и бродарства. Руску делегацију, испред Црноморско-дунавског бродарства, предводили су Ј. Ј. Гагарин-Стурца, који је поседовао акције српског бродарства од 2.000 рубаља, а српске акције су биле у власништву познатог политичара Ђорђа Генчића, као и представника Управе железница Србије Михаила Николића и Владимира Маровића који су представљали одбор Српског бродарства. Током састанка српског и Црноморско-дунавског бродарства потписан је обострано користан уговор о успостављању директне везе преко Кладова.

Тако је трговина са Русијом, упркос свим тешкоћама политичких односа крајем 19. века постала важан елемент у развоју земље. До почетка 20. века трговина између двеју земаља значајно је порасла. Изасланик у Београду Н. В. Чариков је истакао да је до краја пловидбе 1901. године на руским и српским паробродима превезено: рибе – 122.809 кг, минералног уља – 42.684 кг, чаја – 560 кг, мануфактурне робе – 407 кг, уља за подмазивање оружја

¹⁵ Исто. Л. 169.

¹⁶ Исто. Л. 157.

– 6,321 кг, књига – 228 кг, „и поврх тога, на последњој екстерној достави – два вагона минералног уља и 14 кутија чаја. Низ Дунав је у Русију отпремљено 2.800 кг шљиве. У марту 1902. године низ Дунав је декларисано 50.000 кг шећерне меласе и велике количине месних прерађевина.”¹⁷ Осим тога, отварањем пловидбе 1902. године било је предвиђено да се успостави директна веза „између свих станица српских железница и пристаништа српских, а самим тим и руских пароброда”¹⁸, што је омогућило испоруку српског јечма и кукуруза, укључујући и енглеске пароброде у луци Браилово. Тако је руско-српски трговински споразум, за разлику од Беча, Србији отворио врата ка другим европским тржиштима. Н. В. Чариков је известио: „Француски делегат у српској монополској администрацији рекао ми је да Срби поступају веома мудро, отварајући приступ западноевропским тржиштима дуж Дунава, јер то може довести до побољшања економске ситуације Србије, која је тако неопходна за побољшање њених финансија”¹⁹. Поред тога, Руска империја је успела да монополизује извоз керозина у земљу. До 1884. године снабдевао се из Америке и вредео је преко милион франака. Међутим, од 1885. године ситуација се променила. До почетка 20. века руски керозин, који се преносио баржама дуж Дунава, потпуно је заменио амерички керозин. Тако, на пример, ако се 1884. године руски керозин увозио у Србију за само 30.000 франака, онда је 1885. већ био 557.390 франака²⁰. Године 1898. у Београду је обновљен уговор о набавци како керозина у ринфузи, тако и у сандуцима за потребе монопола српске владе.

У Београду се 29. маја 1903. године догодио крвави војни удар којим је збачена династија Обреновића, а нова династија Карађорђевића која је дошла на власт у земљи се, према истраживачу А. Л. Шемјакину, клатила на чврсто везивање „малог српског сплава за моћни руски брод”.²¹ Крупни руски капитал почео је да продира у земљу, повезан са интересовањем Београда за војно снабдевање из Руске империје. У овим условима значајно је порасла стратешка улога руске пловидбе Дунавом. Ови јасно дефинисани политички циљеви

¹⁷ АВПРИ. Ф. Славянский стол. Оп. 495. д. 9029. Л.140.

¹⁸ Исто. Л. 140

¹⁹ Исто. Л.140.

²⁰ АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8897. Л.24.

²¹ Шемякин А.Л. Сербская национальная идея в 1878-1903 гг. Время разочарования и осмысления // На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. М., 1997. С.156-157.

захтевали су да се „руско бродарство на Дунаву постави услове који одговарају достојанству и значају руског имена у подунавским земљама и да се бродарству пружи могућност да се такмичи, а у будућности да остварује превласт над бродарским компанијама других држава који заступају своје политичке ставове на Дунаву”²². На основу овога, руска влада је сматрала да није примерено улагање нових инвестиција у Црноморско-дунавско бродарство. Схватајући потребу и значај одржавања редовне комуникације између лука Црног мора и Доњег Дунава, Друштво је откупила државна благајна, о чему је 10. јуна 1903. године донета одговарајућа краљевска заповест.

Руско дунавско бродарство је било под управом Министарства трговине и индустрије. Управљање бродарским предузећем вршио је одбор, смештен у Санкт Петербургу, који се састојао од два члана, на челу са председавајућим, адмиралом А. П. Кашерининовим, и једним представником државне контроле, без одлучујућег гласа. У Одеси се налазио управник бродарске компаније, а то је био генерал-мајор Н. В. Черкасов. Седиште бродарске компаније у Одеси и све агенције биле су му директно подређене. Новоосновано Дунавско бродарско друштво отворило је 1. септембра 1903. године линије Одеса-Измаил, Одеса-Вилково, Одеса-Карабија, Карабија-Кладово, Рени-Кладово, Батум-Галац, са пристајањем у Ризи и Трапезунду. По уговору закљученом са монополом српске владе, Компанија је годишње испоручивала 300.000 пудова (4.890 тона – прим. прев.) керозина из Батума, за шта је купљено 12 баржи цистерни укупног капацитета око 200.000 пудова (3.260 тона – прим. прев.) керозина и изграђене три утоварне станице – у Ренију, Свиштову и Кладову.

Поред тога, пловила бродарског предузећа су допремала у Србију војне терете, укључујући и транзитне, чији је значај значајно порастао током балканских ратова 1912-1913. године. Тако су, на пример, новембра 1912. у Србију из Велике Британије преко Дунава допремљена 4 радиотелеграфска уређаја. Децембра исте године руска влада је одобрила бесцарински транзит преко Одесе и Ренија „четири вагона аутомобила, комбија и авиона” купљених у Немачкој и Француској²³. Први светски рат показао је значај руског економског присуства у Подунављу и коришћења српских речних лука у војним интересима Русије и њених савезника. Током 1914-1915.

²² Справка министерства финансов от 15 марта 1902 года // АВПРИ Ф. Славянский стол оп.495. Д. 9031. Л. 10.

²³ АВПРИ. Ф. 146 – Славянский стол д.8935

године пловила бродарског предузећа пребацивала су оружје и војни материјал у зараћену Србију, а испоруку и плаћање српских војних поруцбина вршило је њено представништво у Одеси.

Треба напоменути да руска дипломатија није увек исправно користила своје могућности да ојача свој утицај у земљи. Крајем 19. и почетком 20. века, у периоду наглог развоја индустријског друштва у свету, капиталистичке модернизације и етике индивидуализма, архаично „једноверје” и „саплеменост”, као традиционални чиниоци руског утицаја у региону више нису били довољни. Да би задржао статус покровитеља словенског света, петербуршки кабинет је морао да тражи нове, одговарајуће реалности тог времена, политичке полуге утицаја на елите у настајању не само у Србији, већ и у другим младим балканским државама. И економски елемент је у њима играо важну улогу. Међутим, и поред трговинског уговора потписаног 1893. године, Руско царство није успело да стекне апсолутну доминацију на српском тржишту, штавише, делатност Дунавског бродарства, како због објективних тако и субјективних околности, била је неисплатива. Истовремено, треба нагласити да овај фактор, као важна компонента балканске политике Русије крајем 19. и почетком 20. века, захтева своје посебно проучавање.

Превела с руског Дајана Лазаревић

Вишняков Ярослав Валерианович

д.и.н,

*профессор кафедры всемирной и отечественной истории
МГИМО МИД России*

ДУНАЙСКАЯ СТРАТЕГИЯ ПЕТЕРБУРГА И РУССКО-СЕРБСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Резюме

«Дунай является удобным путем для проявления политических влияний. Такая роль этой международной реки осознается правительствами всех прилегающих к ней стран (...)», – говорилось в справке министерства финансов Российской империи об учреждении русского дунайского пароходства в 1902 г.

В статье рассматривается Дунайская стратегия Петербурга и русско-сербские экономические связи конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: *петербургская стратегия, Дунай, геополитика, сербско-российские отношения.*
